

दशक दहावा

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

॥ श्रीमत् दासबोध ॥

दशक दहावा : जगज्जोतीनाम

समास पहिला : अंतःकरणैकनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

सकळांचे अंतःकरण एक । किंवा एक नव्हे अनेक ।

ऐसें हे निश्चयात्मक । मज निरोपावें ॥ १ ॥

ऐसें श्रोतयानें पुसिलें । अंतःकरण एक किं वेगळालें ।

याचे उत्तर ऐकिलें पाहिजे श्रोतीं ॥ २ ॥

समस्तांचे अंतःकर्ण एक निश्चयो जाणावा नेमक ।

हा प्रत्ययाचा विवेक । तुज निरोपिला ॥ ३ ॥

श्रोता म्हणे वक्त्यासी । अंतःकरण एक समस्तांसी ।

तरीं मिळेना येकायेकासी । काये निमित्त्य ॥ ४ ॥

येक जेवितां अवघे धाले । येक निवतां अवघे निवाले ।

येक मरतां अवघे मेले । पाहिजेत कीं ॥ ७ ॥

येक सुखी येक दुःखी । ऐसैं वर्ततें लोकिकीं ।

येका अंतःकरणाची वोळखी । कैसी जाणावी ॥ ६ ॥

जनीं वेगळाली भावना । कोणास कोणीच मिलेना ।

म्हणौन हें अनुमाना । येत नाही ॥ ७ ॥

अंतःकरण येक असतें । तरी येकाचें येकास कळों येतें ।

कांहीं चोरितांच न येतें । गौप्य गुह्य ॥ ८ ॥

याकरणें अनुमानेना । अंतःकरण येक हें घडेना ।

विरोध लागला जना । काये निमित्त्य ॥ ९ ॥

सर्प डसाया येतो । प्राणी भेऊन पळतो ।

येक अंतःकरण तेरी तो । विरोध नसावा ॥ १० ॥

ऐसी श्रोतयांची आशंका । वक्ता म्हणे चळों नका ।

सावध होऊन ऐका । निरूपण ॥ ११ ॥

अंतःकर्ण म्हणिजे जाणीव । जाणिव जाणता स्वभाव ।

देहरक्षणाचा उपाव । जाणती कळा ॥ १२ ॥

सर्प जाणोन डंखूं आला । प्राणी जाणोन पळाला ।

दोहींकडे जाणीवेला । बरें पाहा ॥ १३ ॥

दोहींकडे जाणीवेसी पाहिलें । तरी अंतःकर्ण येकचि जालें ।

विचारितां प्रत्यया आलें । जाणीवरूपें ॥ १४ ॥

जाणीवरूपें अंतःकर्ण । सकळांचे येक हें प्रमाण ।

जीवमात्रास जाणपण । येकचि असे ॥ १५ ॥

येके दृष्टीचें देखणें । येके जिव्हेचें वाखणें ।

ऐकणें स्पर्शणें वास घेणें । सर्वत्रास येक ॥ १६ ॥

पशु पक्षी किडा मुंगी । जीवमात्र निर्माण जर्गी ।

जाणीवकळा सर्वालागीं । येकचि आहे ॥ १७ ॥

सर्वास जळ तें सीतळ । सर्वास अग्नि तेजाल ।

सर्वास अंतःकर्ण केवळ । जाणीव कळा ॥ १८ ॥

आवडे नावडे ऐसें जालें । तरी हें देहस्वभावावरी गेलें ।

परंतु हें कळों आलें । अंतःकर्णयोगें ॥ १९ ॥

सर्वांचे अंतःकर्ण येक । ऐसा निश्चयो निश्चयात्मक ।

जाणती याअचें कौतुक । चहुंकडे ॥ २० ॥

इतुकेन फिटली आशंका । आतां अनुमान करूं नका ।

जाणणें तितुकें येका । अंतःकर्णाचें ॥ २१ ॥

जाणोन जीव चारा घेती । जाणोन भिती लपती ।

जाणोनियां पळोन जाती । प्राणीमात्र ॥ २२ ॥

किडामुंगीपासूनब्रह्मादिक । समस्तां अंतःकर्ण येक ।

ये गोष्टीचें कौतुक । प्रत्यें जाणावें ॥ २३ ॥

थोर लहान तरी अग्नी । थोडें बहु तरी पाणी ।

व्यूनपूर्ण तरी प्राणी । अंतःकर्णें जाणती ॥ २४ ॥

कोठें उणें कोठें अधिक । परंतु जिनसमासला येक ।

जंगम प्राणी कोणीयेक । जाटिल्याविण नाहीं ॥ २५ ॥

जाणीव म्हणजे अंतःकर्ण । अंतःकर्ण विष्णूचा अंश जाण ।

विष्णु करितो पालण । येणें प्रकारें ॥ २६ ॥

नेणतां प्राणी संव्हारितो । नेणीव तमोगुण बोलिजेतो ।

तमोगुणें रुद्र संव्हारितो । येणें प्रकारें ॥ २७ ॥

कांही जाणीव कांही नेणीव । हा रजोगुणाचा स्वभाव ।

जाणतां नेणतां जीव । जन्मास येती ॥ २८ ॥

जाणीवेनें होतें सुख । नेणीवेनें होतें दुःख ।

सुखदुःख अवश्यक । उत्पत्तिगुणें ॥ २९ ॥

जाणण्यानेणण्याची बुद्धि । तोंचि देहीं जाणावा विधी ।

स्थूल देहीं ब्रह्मा त्रिशुद्धि । उत्पत्तिकर्ता ॥ ३० ॥

ऐसा उत्पत्ति स्थिति संहार । प्रसंगें बोलिला विचार ।

परंतु याचा निर्धार । प्रत्यें पाहावा ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अंतःकर्णयेकनाम समास
पहिला ॥

समास दुसरा : देहआशंकारूपण

॥ श्रीराम ॥

स्वामीनें विचार दखविला । यथें विष्णूचा अभाव दिसोन आला ।

ब्रह्मा विष्णु महेशाला । उरी नाही ॥ १ ॥

उत्पत्ति स्थिति संहार । ब्रह्मा विष्णु महेश्वर ।

याचा पाहातां विचार । प्रत्ययो नाही ॥ २ ॥

ब्रह्मा उत्पत्तिकर्ता चौमुखांचा । यें प्रत्ययो नाही त्याचा ।

पाळणकर्ता विष्णु चौभुजांचा । तो हि ऐकोन जाणों ॥ ३ ॥

महेश संहार करितो । हाहि प्रत्यय कैसा येतो ।

लिंगमहिमा पुराणीं तो । विपरीत बोलिला ॥ ४ ॥

मूलमायेस कोणें केलें । हें तों पाहिजे कळलें ।

तिहीं देवांचें रूप जालें । ऐलिकडे ॥ ५ ॥

मूलमाया लोकजननी । तयेपासून गुणक्षोभिणी ।

गुणक्षोभिणीपासून त्रिगुणी । जन्म देवा ॥ ६ ॥

ऐसें बोलती शास्त्रकारक । आणि प्रवृत्तीचेहिलोक ।

प्रत्ययें पुसतां कित्येक । अकांत करिती ॥ ७ ॥

महणोन त्यास पुसावेना । त्यांचेन प्रत्ययो आणवेना ।

प्रत्ययेंविण प्रेतून नाना । ठकाठकी ॥ ८ ॥

प्रचितवीण वैद्य म्हणवी । उगीच करी उठाठेवी ।

तया मुखाला गोवी । प्राणीमात्र ॥ ९ ॥

तैसाच हाहि विचार । प्रत्यये करावा निर्धार ।

प्रत्ययें नस्तां अंधकार । गुरुशिष्यांसी ॥ १० ॥

बरें लोकास काये म्हणावें । लोक म्हणती तेंचि बरवें ।

परंतु स्वामीनें सांगावें । विशद करुनी ॥ ११ ॥

म्हणों देवीं माया केली । तरी देवांचीं रूपें मायेंत आलीं ।

जरी म्हणों मायेनें माया केली । तरी दुसरी नाहीं ॥ १२ ॥

जरी म्हणो भूतीं केली । तरी ते भूतांचीच वळली ।

म्हणावें जरी परब्रह्में केली । तरी ब्रह्मीं कर्तृत्वनाहीं ॥ १३ ॥

आणी माया खरी असावी । तरी ब्रह्मीं कर्तृत्वाची गोवी ।

माया मिथ्या ऐसी जाणावी । तरी कर्तृत्वकेंचें ॥ १४ ॥

आतां हें अवघेंचि उगवें । आणी मनास प्रत्यये फावे ।

ऐसें केलें पाहिजे देवें । कृपालूपणें ॥ १५ ॥

वेद मातृ कावीणनाहीं । मातृ कादेहावीण नाहीं ।

देह निर्माण होत नाहीं । देहावेगळा ॥ १६ ॥

तया देहामर्थे नरदेहो । त्या नरदेहांत ब्राह्मणदेहो ।

तया ब्राह्मणदेहास पाहो । अधिकार वेदीं ॥ १७ ॥

असो वेद कोठून जाले । देह कासयाचे केले ।

दैव कैसे प्रगटले । कोण्या प्रकारे ॥ १८ ॥

ऐसा बलावया अनुमान । केलें पाहिजे समाधान ।

वक्ता म्हणे सावधान । होई आता । १९ ॥

प्रत्यये पाहातां सांकडी । अवघी होते विघडाविघडी ।

अनुमानितां घडीनें घडी । काळ जातो ॥ २० ॥

लोकधाटी शास्त्रनिर्णये । यथे बहुधा निश्चये ।

म्हणोनियां येक प्रत्यये । येणार नाहीं ॥ २१ ॥

आतां शास्त्राची भीड धरावी । तरी सुटेना हे गथागोवी ।

गथागोवी हे उगवावी । तरी शास्त्रभेद दिसे ॥ २२ ॥

शास्त्र रक्षून प्रत्यये आणिला । पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत पाहिला

शहाणा मुर्ख समजाविला । येका वचनें ॥ २३ ॥

शास्त्रींच पूर्वपक्ष बोलिला । पूर्वपक्ष म्हणावें लटक्याला ।

विचार पाहातां आम्हांला । शब्द नाहीं ॥ २४ ॥

तथापि बोलों कांहींयेक । शास्त्र रक्षून कौतुक ।

श्रोतीं सादर विवेक । केला पाहिजे ॥ २५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहआशंका नाम समास
दुसरा ॥

समास तिसरा : देहआशंकाशोधन

॥ श्रीराम ॥

उपाधिविण जें आकाश । तेंचि ब्रह्म निराभास ।

तें निराभासीं मूलमायेस । जन्म जाला ॥ १ ॥

तें मूलमायेचे लक्षण । वायोस्वरूपचि जाण ।

पंचभूतें आणी त्रिगुण । वायोआंर्गीं ॥ २ ॥

आकाशापासून वायो जाला । तो वायोदेव बोलिला ।

वायोपासून अग्नि जाला । तो अग्निदेव ॥ ३ ॥

अग्निपासून जालें आप । तें नारायणाचें स्वरूप ।

आपापासून पृथ्वीचेरूप । तें बीजाकारें ॥ ४ ॥

ते पृथ्वीचेपोटीं पाषाण । बहु देवांचें लक्षण ।

नाना प्रचित प्रमाण । पाषाणदेवीं ॥ ५ ॥

नाना वृक्षमृत्तिका । प्रचित शोकडी विश्वलोकां ।

समस्त देवांचा थारा येका । वायोमध्ये ॥ ६ ॥

देव यक्षिणी कात्यायेणी । चामुंडा जखिणी मानविणी ।

नाना शक्ति नाना स्थानीं । देशपरत्वे ॥ ७ ॥

पुरुषनामें कित्येक । देव असती अनेक ।

भूतें देवतें नपुषक । नामें बोलिजेती ॥ ८ ॥

देव देवतां देवतें भूतें । पृथ्वीमध्ये असंख्यातें ।

परंतु यां समस्तांतें । वायोस्वरूप बोलिजे ॥ ९ ॥

वायोस्वरूप सदा असणें । प्रसंगें नाना देह धरणें ।

गुप्त प्रगट होणें जाणें । समस्तांसी ॥ १० ॥

वायोस्वरूपें विचरती । वायोमध्ये जगज्जोती ।

जाणीवकळा वासना वृत्ति । नाना भेदें ॥ ११ ॥

आकाशापासून वायो जाला । तो दो प्रकारें विभागला ।

सावधपणें विचार केला । पाहिजे श्रोतीं ॥ १२ ॥

येक वाय सकळ जणती । येक वायोमधील जगज्जोती ।

जगज्जोतीच्या अनंत मूर्ती । देवदेवतांच्या ॥ १३ ॥

वायो बहुत विकारला । परंतु दो प्रकारें विभागला ।

आतां विचार ऐकिला । पाहिजे तेजाचा ॥ १४ ॥

वायोपाऊन तेज जालें । उष्ण सीतळ प्रकाशलें ।

द्विविध रूप ऐकिलें । पाहिजे तेजाचें ॥ १५ ॥

उष्णापासून जाला भानु । प्रकाशरूप दैदीप्यमानु ।

सर्वभक्षक हुताशनु । आणी विद्युल्यता ॥ १६ ॥

सीतळापासून आप अमृत । चंद्र तारा आणी सीत ।

आतां परिसा सावचित्ता होऊन श्रोते ॥ १७ ॥

तेज बहुत विकारलें । परंतु द्विविधाच बोलिलें ।

आपहि द्विविधाच निरोपिलें । आप आणि अमृत ॥ १८ ॥

ऐकें पृथ्वीचाविचार । पाषाण मृत्तिकानिरंतर ।

आणीक दुसरा प्रकार । सुवर्ण परीस नाना रत्नें ॥ १९ ॥

बहुरत्ना वसुंधरा । कोण खोटा कोण खरा ।

अवघें कळे विचार- । रूढ होतां ॥ २० ॥

मनुष्यें कोठून जातीं । हे मुख्य आशंका राहिली ।

पुढें वृत्तिसावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ २१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहआशंकाशोधननाम
समास तिसरा ॥

समास चवथा : बीजलक्षण

॥ श्रीराम ॥

आतां पाहों जातां उत्पत्ति । मनुष्यापासूनमनुष्यें होती ।

पशुपासूनपशु निपजती । प्रत्यक्ष आतां ॥ १ ॥

खेंचरें आणी भूचरें । वनचरें आणी जळचरें ।

नाना प्रकारीचीं शरीरें । शरीरांपासूनहोती ॥ २ ॥

प्रत्ययास आणी प्रमाण । निश्चयास आणी अनुमान ।

मार्ग देखोन आडरान । घेऊंच नये ॥ ३ ॥

विपरीतपासून विपरीतें होती । परी शरीरेंच बोलिजेती ।

शरीरावांचून उत्पत्ती । होणार नाही ॥ ४ ॥

तरी हे उत्पत्ति कैसी जाली । कासयाची कोणें केली ।

जेणें केली त्याची निर्मिली । काया कोणें ॥ ५ ॥

ऐसें पाहातां उदंड लांबलें । परी मुळीं शरीर जैसें जालें ।

कासयाचें उभारिलें । कोणें कैसें ॥ ६ ॥

ऐसी हे मागील आशंका । राहात गेली ते ऐका ।

कदापी जाजु घेऊं नका । प्रत्ययो आलियानें ॥ ७ ॥

प्रत्ययोचि आहे प्रमाण । मूर्खास वाटे अप्रमाण ।

पिंडें प्रचितशब्दें जाण । विश्वासासी ॥ ८ ॥

ब्रह्मीं मूलमाया जाली । तेचि अष्टधा प्रकृती बोलिली ।

भूतीं त्रिगुणीं कालवली । मूलमाया ॥ ९ ॥

तें मूलमाया वायोस्वरूप । वायोमध्ये जाणीवेचें रूप ।

तेचि इच्छा परी आरोप । ब्रह्मीं न घडे ॥ १० ॥

तथापि ब्रह्मीं कल्पिता । तरी तो शब्द वायां गेला ।

आत्मा निर्गुणसंचला । शब्दातीत ॥ ११ ॥

आत्मा निर्गुणवस्तु ब्रह्म । नाममात्र तितुका भ्रम ।

कल्पून लाविला संभ्रम । तरी तो लागणार नाहीं ॥ १२ ॥

तथापि आग्रहें लाविला । जरी धोंडा मारिला आकाशाला ।

आकाशावरी थुंकिला । तरी तें तुटेना ॥ १३ ॥

तैसें ब्रह्म निर्विकार । निर्विकारीं लाविती विकार ।

विकार नासे निर्विकार । जैसें तैसें ॥ १४ ॥

आतां ऐका प्रत्ययो । जाणोनि धरवा निश्चयो ।

तरीच पाविजे जयो । अनुभवाचा ॥ १५ ॥

मायाब्रह्मीं जो समीर । त्यांत जाणता तो ईश्वर ।

ईश्वर आणि सर्वेश्वर । तयासीच बोलिजे ॥ १६ ॥

तोचि ईश्वर गुणासी आला । त्याचा त्रिगुणभेद जाला ।

ब्रह्मा विष्णु महेश उपजला । तये ठाई ॥ १७ ॥

सत्त्व रज आणी तम । हे त्रिगुण उत्तमोत्तम ।

यांच्या स्वरूपाचा अनुक्रम । मागां निरोपिला ॥ १८ ॥

जाणता विष्णु भगवान । जाणता नेणता चतुरानन ।

नेणता महेश पंचानन । अत्यंत भोळा ॥ १९ ॥

त्रिगुण त्रिगुणीं कालवले । कैसे होती वेगळाले ।

परी विशेष न्यून भासले । ते बोलावे लागती ॥ २० ॥

वायोमध्ये विष्णु होता । तो वायोस्वरूपचि तत्वता ।

पुढें जाला देहधर्ता । चतुर्भुज ॥ २१ ॥

तैसाच ब्रह्मा आणी महेश । देह धरिती सावकास ।

गुप्त प्रगट होतां तयास । वेळ नाही ॥ २२ ॥

आतां शेकडी प्रचिती । मनुष्यें गुप्त प्रगटती ।

मां त्या देवांच्याच मूर्ती । सामर्थ्यवंत ॥ २३ ॥

देव देवता भूतें देवतें । चढतें सामर्थ्य तेथें ।

येणेंचि न्यायें राक्षसांतें । सामर्थ्यकळा ॥ २४ ॥

झोटींग वायोस्वरूप असती । सवेंच खुळखुळं चालती ।

खोबरीं खारिका टाकून देती । अकस्मात ॥ २५ ॥

अवघेंचि न्याल अभावें । तरी तें बहुतेकांस ठावें ।

आपुल्याला अनुभवे । विश्वलोक जाणती ॥ २६ ॥

मनुष्यें धरती शरीखेष । नाना परकाया प्रवेश ।

मां तो परमात्मा जगदीश । कैसा न धरी ॥ २७ ॥

म्हणोनि वायोस्वरूपें देह धरिलें । ब्रह्मा विष्णु महेश जालें ।

पुढें तेचि विस्तारलें । पुत्रपौत्रिं ॥ २८ ॥

अंतरींच शिऱ्या कल्पिल्या । तों त्या कल्पितांच निर्माण जाल्या

परी तयापासून प्रजा निर्मिल्या । नाहीत कदा ॥ २९ ॥

इच्छून पुत्र कल्पिले । ते ते प्रसंगीं निर्माण जाले ।

येणें प्रकारें वर्तले । हरिहरादिक ॥ ३० ॥

पुढें ब्रह्मयानें सृष्टीकल्पिली । इच्छेसरिसी सृष्टीजाली ।

जीवसृष्टिनिर्माण केली । ब्रह्मदेवें ॥ ३१ ॥

नाना प्रकारीचे प्राणी कल्पिले । इच्छेसरिसे निर्माण जाले ।

अवघे जोडेचि उदले । अंडजजारजादिक ॥ ३२ ॥

येक जळस्वेदापासून जाले । ते प्राणी स्वेदज बोलिले ।

येक वायोकरितां जाले । अकस्मात उद्भिज ॥ ३३ ॥

मनुष्याची गौडविद्या । राक्षसांची वोडंबरी विद्या ।

ब्रह्मयाची सृष्टिविद्या । येणें प्रकारें ॥ ३४ ॥

कांहीयेक मनुष्यांची । त्याहून विशेष राक्षसांची ।

त्याहून विशेष ब्रह्मयाची । सृष्टिविद्या ॥ ३५ ॥

जाणते नेणते प्राणी निर्मिले । वेद वदोन मार्ग लाविले ।

ब्रह्मयानें निर्माण केले । येणें प्रकारें ॥ ३६ ॥

मग शरीपासून शरीरें । सृष्टीवाढली विकारें ।

सकळ शरीरें येणें प्रकारें । निर्माण जाली ॥ ३७ ॥

येथें आशंका फिटली । सकळ सृष्टीविस्तारली ।

विचार पाहातं प्रत्यया आली । येथान्वयें ॥ ३८ ॥

ऐसी सृष्टीनिर्माण केली । पुढें विष्णुनें कैसी प्रतिपाळिली ।

हेहि विवंचना पाहिली । पाहिजे श्रोतीं ॥ ३९ ॥

सकळ प्राणी निर्माण जाले । ते मूलरूपें जाणोन पाळिले ।

शरीरें दैत्य निर्दाळिले । नाना प्रकारींचे ॥ ४० ॥

नाना अवतार धरणें । दुष्टांचा संहार करणें ।
धर्म स्थापायाकारणें । विष्णुस जन्म ॥ ४१ ॥
म्हणोन धर्मस्थापनेचे नर । तेंहि विष्णुचे अवतार ।
अभक्त दुर्जन रजनीचर । सहजचि जाले ॥ ४२ ॥
आतां प्राणी जे जन्मले । ते नेणोन संहारिले ।
मूलरूपें संहारिलें । येणें प्रकारें ॥ ४३ ॥
शरीरें रुद्र खवळेल । तें जीवसृष्टिसंहारेल ।
अवघें ब्रह्मांडचि जळेल । संहारकाळीं ॥ ४४ ॥
एवं उत्पत्ति स्थिती संहार । याचा ऐसा आहे विचार ।
श्रोतीं होऊन तत्पर । अवधान द्यावें ॥ ४५ ॥
कल्पांतीं संहार घडेल । तोचि पुढें सांगिजेल ।
पंचप्रलय वोळखेल । तोचि ज्ञानी ॥ ४६ ॥

समास पांचवा : पंचप्रलयनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

ऐका प्रळयाचें लक्षण । पिंडीं दोनी प्रळये जाण ।
येकनिद्रा येक मरण । देहांतकाल ॥ १ ॥
देहाधारक तिनी मूर्ती । निद्रा जेव्हां संपादिती ।
तो निद्राप्रलय श्रोतीं । ब्रह्मांडींचा जाणावा ॥ २ ॥
तिनी मूर्तीस होईल अंत । ब्रह्मांडास मांडेल कल्पांत ।
तेव्हां जाणावा नेमस्त । ब्रह्मप्रळये जाला ॥ ३ ॥
दोनी पिंडीं दोनी ब्रह्मांडीं । च्यारी प्रलय नवखंडीं ।
पांचवा प्रलय उदंडी । जाणिजे विवेकाचा ॥ ४ ॥
ऐसे हे पांचहि प्रळये । सांगितले येथान्वयें ।
आतां हें अनुभवास ये । ऐसें करूं ॥ ५ ॥
निद्रा जेव्हां संचरे । तेव्हां जागृतीव्यापारसरे ।
सुषुप्ति अथवा स्वप्न भरे । अकस्मात आअंगीं ॥ ६ ॥
या नांव निद्राप्रळये । जागृतीचाहोये क्षये ।
आतां ऐका देहांतसमये । म्हणिजे मृत्युप्रळये ॥ ७ ॥
देहीं रोग बळावती । अथवा कठीण प्रसंग पडती ।

तेणें पंचप्राण जाती । व्यापार सांडुनी ॥ ८ ॥

तिकडे गेला मनपवनु । इकडे राहिली नुस्ती तनु ।

दुसरा प्रलयो अनुमानु । असेविना ॥ ९ ॥

तिसरा ब्रह्मा निजेला । तों हा मृत्यलोकगोळा जाला ।

अवघा व्यापार खुंटला । प्राणीमात्रांचा ॥ १० ॥

तेव्हां प्राणीयांचे सुक्ष्मांश । वायोचक्रीं करिती वास ।

कित्येक काल जातां ब्रह्मयास । जागृ तीघडे ॥ ११ ॥

पुन्हा मागुती सृष्टिरची । विसंचिले जीव मागुतें संची ।

सीमा होतां आयुष्याची । ब्रह्मप्रलय मांडे ॥ १२ ॥

शत वरुषें मेघ जाती । तेणें प्राणी मृत्युपावती ।

असंभाव्य तर्के क्षिती । मयादेवेगळी ॥ १३ ॥

सूर्यतपे बाराकळी । तेणें पृथ्वीचीहोय होळी ।

अग्नी पावतां पाताळीं । शेष विष वमी ॥ १४ ॥

आकाशीं सूर्याच्याज्वाळा । पाताळीं शेष विष वमी गरळा ।

दोहिकडून जळतां भूगोळा । उरी कैची ॥ १५ ॥

सूर्यास खडतरता चढे । हलकालोळ चहुंकडे ।

कोंसळती मेरूचे कडे । घडघडायमान ॥ १६ ॥

अमरावती सत्यलोक । वैकुंठकैलासादिक ।

याहिवेगळे नाना लोक । भस्मोन जाती ॥ १७ ॥

मेरु अवघाचि घसरे । तेथील महीमाच वोसरे ।

देवसमुदाव वावरे । वायोचक्रीं ॥ १८ ॥

भस्म जालिया धरत्री । प्रजन्य पडे शुंडाधारीं ।

मही विरे जळांतरीं । निमिष्यमात्रे ॥ १९ ॥

पुढें नुस्ते उरेल जळ । तयास शोषील अनळ ।

पुढें एकवटती ज्वाळ । मर्यादेवेगळे ॥ २० ॥

समुद्रींचा वडवानळ । शिवनेत्रींचा नेत्रानळ ।

सप्तकंचुकींचा आवर्णानळ । सूर्य आणी विद्युत्यता ॥ २१ ॥

ऐसे ज्वाळ एकवटती । तेणें देव देह सोडिती ।

पूर्वरूपें मिळोन जाती । प्रभंजनीं ॥ २२ ॥

तो वारा झडपी वैश्वानरा । वन्ही विझेल येकसरा ।

वायो धावेँ सैरावैरा परब्रह्मीं ॥ २३ ॥

धूम्र वितुळे आकाशीं । तैसे होईल समीरासी ।

वहुतां मधें थोडियासी । नाश बोलिला ॥ २४ ॥

वायो वितुळतांच जाण । सूक्ष्म भूतें आणी त्रिगुण ।

ईश्वर सांडी अधिष्ठान । निर्विकल्पीं ॥ २५ ॥

तेथें जाणिव राहिली । आणी जगज्जोती निमाली ।

शुद्ध सारांश उरली । स्वरूपस्थिती ॥ २६ ॥

जितुकीं काहीं नामाभिधानें । तये प्रकृतीचेनि गुणें ।

प्रकृती नस्तां बोलणें । कैसें बोलावें ॥ २७ ॥

प्रकृती अस्तां विवेक कीजे । त्यास विवेकप्रलये बोलिजे ।

पांचहि प्रलय वोजें । तुज निरोपिलें ॥ २८ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पंचप्रलयनिरूपणनाम समास
पांचवा ॥

समास सहावा : भ्रमनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

उत्पत्ति स्थिति संहार । याचा निरोपिला वेव्हार ।

परमात्मा निर्गुणनिराकार । जैसा तैसा ॥ १ ॥

होतें वर्ततें आणि जातें । याचा समंध नाहीं तेथें ।

आद्य मद्य अवसान तें । संचलेंचि आहे ॥ २ ॥

परब्रह्म असतचि असे । मध्येंचि हा भ्रम भासे ।

भासे परंतु अवघा नासे । काळांतरीं ॥ ३ ॥

उत्पत्तिस्थितीसंहारत । मध्येंहि अखंड होत जात ।

पुढें सेवटीं कल्पांत । सकळांस आहे ॥ ४ ॥

यामधें ज्यास विवेक आहे । तो आधींच जाणताहे ।

सारासार विचारें पाहे । म्हणौनियां ॥ ५ ॥

बहुत भ्रमिष्ट मिळाले । त्यांत उमजल्याचें काय चाले ।

सृष्टिमधें उमजले । ऐसें थोडे ॥ ६ ॥

त्या उमजल्यांचे लक्षण । कांहीं करूं निरूपण ।

ब्रम्हाहून विलक्षण । महापुरुष ॥ ७ ॥

भ्रम हा नसेल जयासी । मनीं वोळखावे तयासी ।

ऐके आतां भ्रमासीं । निरोपिजेल ॥ ८॥

येक परब्रह्म संचलें । कदापी नाहीं विकारले ।

त्यावेगळें भासलें । तें भ्रमरूप ॥ ९ ॥

जयासी बोलिला कल्पांत । त्रिगुण आणि पंचभूत ।

हें अवघेंचि समस्त । भ्रमरूप ॥ १० ॥

मी तूं हा भ्रम । उपासनाहि भ्रम ।

ईश्वरभाव हाहि भ्रम । निश्चयेसीं ॥ ११ ॥

॥ श्लोक ॥ - भ्रमेणाहं भ्रमेण त्वं । भ्रमेणोपासका जनाः ।

भ्रमेणेश्वर भावत्वं । भ्रममूलमिदं जगत् ॥ १ ॥

याकारणें सृष्टिभासत । परंतु भ्रमचि हा समस्त ।

यामध्यें जे विचारवंत । तेचि धन्य ॥ १२ ॥

आतां भ्रमाचा विचारु । अत्यंतचि प्रांजळ करुं ।

दृष्टांतद्वारे विवरुं । श्रोतयासी ॥ १३॥

भ्रमण करीतां दुरीं देसीं । दिशाभूली आपणासी ।

कां वोळखी मोडे जीवलांसी । या नांव भ्रम ॥ १४॥

कां उन्मत्त द्रव्य सेविलें । तेणें अनेक भासों लागलें ।

नाना वेथां कां झडपिलें । भुतें तो भ्रम ॥ १५ ॥

दशावतारीं वाटती नारी । कां ते मांडली बाजीगरी ।

उगाच संदेह अंतरीं । या नांव भ्रम ॥ १६ ॥

ठेविला ठाव तो विसरला । कां मार्गी जातां मार्ग चुकला ।

पट्टणामधें भांबावला । या नांव भ्रम ॥ १७ ॥

वस्तु आपणापासीं असतां । गेली म्हणोनि होये दुचिता ।

आपलें आपण विसरतां । या नांव भ्रम ॥ १८ ॥

कांही पदार्थ विसरोन गेला । कां जें सिकला तें विसरला ।

स्वप्नदुःखें घाबिरा जाला । या नांव भ्रम ॥ १९ ॥

दुश्चिन्हें अथवा अपशकुन । मिथ्या वार्तेनें भंगे मन ।

वचके पदार्थ देखोन । या नांव भ्रम ॥ २० ॥

वृक्षकाष्ठ देखिलें । मनांत वाटें भूत आलें ।

कांहींच नस्तां हडबडिलें । या नांव भ्रम २१ ॥

काच देखोन उदकांत पडे । कां सभा देखोन दर्पणीं पवाडे ।

द्वार चुकोन भल्लीकडें जाणें या नांव भ्रम ॥ २२ ॥

येक अस्तां येक वाटे । येक सांगतां येक निवटे ।

येक दिसतां येक उठे । या नांव भ्रम ॥ २३ ॥

आतां जें जें देइजेतें । तें तें पुढें पाविजेतें ।

मेलें माणुस भोजना येतें । या नांव भ्रम ॥ २४ ॥

ये जन्मींचें पुढिले जन्मीं । कांहीं येक पावेन मी ।

प्रीतीगुंतली मनुष्याचे नामीं । या नांव भ्रम ॥ २५ ॥

मेलें मनुष्य स्वप्ना आलें । तेणें कांहीं मागितलें ।

मनीं अखंड बैसलें । यानांव भ्रम ॥ २६ ॥

अवघें मिथ्या म्हणोन बोले । आणि समर्थावरी मन चाले ।

ज्ञाते वैभवे दपटले । या नांव भ्रम ॥ २७ ॥

कर्मठपणें ज्ञान विटे । कां ज्ञातेपणें बळें भ्रष्टे ।

कोणीयेक सीमा फिटे । या नांव भ्रम ॥ २८ ॥

देहाभिमान । कर्माभिमान जात्याभिमान कुळाभिमान ।

ज्ञानाभिमान मोक्षाभिमान । या नांव भ्रम ॥ २९ ॥

कैसा न्याय तो न कळे । केला अन्याने तो नाडले ।

उगाच अभिमानें खवळे । या नांव भ्रम ॥ ३० ॥

मागील कांही आठवेना । पुढील विचार सुचेना ।

अखंड आरूढ अनुमाना । या नांव भ्रम ॥ ३१ ॥

प्रचीतिविण औषध घेणे । प्रचित नस्ता पथ्य करणे ।

प्रचीतीविण ज्ञान सांगणें । या नांव भ्रम ॥ ३२ ॥

फळश्रुतीवीण प्रयोग । ज्ञानेवीण नुस्ता योग ।

उगाच शरीरें भोगिजे भोग । या नांव भ्रम ॥ ३३ ॥

ब्रह्मा लिहितो अदृष्टीं आणि वाचून जाते सटी ।

ऐशा प्रकारीच्या गोष्टी । या नांव भ्रम ॥ ३४ ॥

उदंड भ्रम विसरला । अज्ञानजनीं पैसावला ।

अल्प संकेतें बोलिला । कळावया कारणें ॥ ३५ ॥

भ्रमरूप विश्व स्वभावें । तेथें काये म्हणोन सांगावें ।

निर्गुणब्रह्मावेगळें अघवें । भ्रमरूप ॥ ३६ ॥

ज्ञातास नाहीं संसार । ऐसें बोलती अपार ।

गत ज्ञात्याचे चमत्कार । या नांव भ्रम ॥ ३७ ॥

येथें आशंका उठिली । ज्ञात्याची समधी पूजिली ।

तेथें कांहीं प्रचीत आली । किंवा नाहीं ॥ ३८ ॥

तैसेचि अवतारी संपले । त्यांचेहि सामर्थ्य उदंड चाले ।

तरी ते काये गुंतले । वासना धरुनि ॥ ३९ ॥

ऐसी आशंका उद्भवली । समर्थे पाहिजे निरसिली ।

इतुकेन हे समाप्त जाली । कथा भ्रमाची ॥ ४० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे भ्रमनिरूपणनाम समास
सहावा ॥

समास सातवा : सगुणभजन

॥ श्रीराम ॥

अवतारादिक ज्ञानी संत । सारासारविवारें मुक्त ।

त्यांचे सामर्थ्य चालत । कोण्या प्रकारें ॥ १ ॥

हैं श्रोतयांची आशंका । पाहातां प्रश्न केला निका ।

सावध होऊन ऐका । म्हणे वक्ता ॥ २ ॥

ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । मागें त्यांचे सामर्थ्य चाले ।

परंतु ते नाहीं आले । वासना धरूनी ॥ ३ ॥

लोकांस होतो चमत्कार । लोक मानिती साचार ।

परंतु याचा विचार । पाहिला पाहिजे ॥ ४ ॥

जीत अस्तां नेणों किती । जनामधें चमत्कार होती ।

ऐसियाची सद्य प्रचिती । रोकडी पाहावी ॥ ५ ॥

तो तरी आपण नाहीं गेला । लोकीं प्रत्यक्ष देखिला ।

ऐसा चमत्कार जाला । यास काये म्हणावें ॥ ६ ॥

तरी तो लोकांचा भावार्थ । भाविकां देव येथार्थ ।

अनेत्र कल्पना वेर्थ । कुतर्काची ॥ ७ ॥

आवडे तें स्वप्नीं देखिलें । तरीकाय तेथून आलें ।

म्हणाल तेणें आठविलें । तरी द्रव्य कां दिसे ॥ ८ ॥

एवं आपली कल्पना । स्वप्नीं येती पदार्थ नाना ।

परी ते पदार्थ चालतीना । अथवा आठऊ नाही ॥ ९ ॥

येथें तुटली आशंका । ज्ञात्यास जन्म कल्पूनका ।

उमजेना तरी विवेका । बरें पाहा ॥ १० ॥

ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । त्यांचें सामर्थ्य उगेचि चाले ।

कां जे पुण्यमार्गे चालिलें । म्हणोनियां ॥ ११ ॥

याकारणें पुण्यमार्गे चालावें । भजन देवाचें वाढवावें ।

न्याये सांडून न जावें । अन्यायमार्गे ॥ १२ ॥

नानापुरश्चरणें करावीं । नाना तीर्थाटणें फीरावीं ।

नाना सामर्थ्ये वाढवावीं । वैराग्यबळें ॥ १३ ॥

निश्चये बैसे वस्तूकडे । तरी ज्ञानमार्गेहि सामर्थ्य चढे ।

कोणीयेक येकांत मोडे । ऐसें न करावें ॥ १४ ॥

येक गुरु येक देव । कोठें तरी असावा भाव ।

भावार्थ नस्तां वाव । सर्व कांहीं ॥ १५ ॥

निर्गुणीं ज्ञान जालें । म्हणोन सगुण अलक्ष केलें ।

तरी तें ज्ञातें नागवलें । दोहिकडे ॥ १६ ॥

नाहीं भक्ती नाहीं ज्ञान । मधेंच पैसावला अभिमान ।

म्हणोनियां जपध्यान । सांडूंच नये ॥१७॥

सांडील सगुणभजनासी । तरी तो ज्ञाता परी अपेसी ।

म्हणोनियां सगुणभजनासी । सांडूंच नये ॥ १८ ॥

निःकाम बुद्धीचिया भजना । त्रैलोक्यीं नाहीं तुळणा ।

समर्थेविण घडेना । निःकाम भजन ॥ १९ ॥

कामनेनें फळ घडे । निःकाम भजनें भगवंत जोडे ।

फळभगवंता कोणीकडे । महदांतर ॥ २० ॥

नाना फळे देवापासी । आणी फळ अंतरीं भगवंतासी ।

याकारणें परमेश्वरासी । निःकाम भजावें ॥ २१ ॥

निःकामभजनाचें फळ आगळे । सामर्थ्य चळे मर्यादावेगळें ।

तेथें बापुडी फळें । कोणीकडे ॥ २२॥

भक्तें जें मनीं धरावें । तें देवें आपणचि करावें ।

तेथें वेगळें भावावें । नलगे कदा ॥ २३ ॥

दोनी सामर्थ्ये येक होतां । काळास नाटोपे सर्वथा ।

तेथें इतरांसी कोण कथा । कीटकन्यायें ॥ २४ ॥

म्हणोनि निःकाम भजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान ।

तयास तुळितां त्रिभुवन । उणें वाटे ॥ २५ ॥

येथें बुद्धीचा प्रकाश । आणिक न चढे विशेष ।

प्रताप कीर्ती आणी येश । निरंतर ॥ २६ ॥

निरूपणाचा विचार । आणी हरिकथेचा गजर ।

तेथें होती तत्पर । प्राणीमात्र ॥ २७ ॥

जेथें भ्रष्टाकार घडेना । तो परमार्थहि दडेना ।

समाधान विघडेना । निश्चयाचें ॥ २८ ॥

सारासारविचार करणें । न्याये अन्याये अखंड पाहाणें ।

बुद्धि भगवंताचें देणें । पालटेना ॥ २९ ॥

भक्त भगवंतीं अनन्य । त्यासी बुद्धी देतो आपण ।

येदर्थी भगवद्गुण । सावध ऐका ॥ ३० ॥

श्लोकार्ध ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥

म्हणौन सगुण भजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान ।

प्रत्ययाचें समाधान । दुर्लभजर्गी ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सगुणभजननिरूपणनाम
समास सातवा ॥

समास आठवा : प्रचीतनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

एका प्रचितीचीं लक्षणें । प्रचित पाहेल तें शाहाणें ।

येर वेडे दैन्यवाणे । प्रचितीविण ॥ १ ॥

नाना रत्नें नाना नाणीं । परीक्षून न घेतां हाणीं ।

प्रचित न येतां निरूपणीं । बैसोंच नये ॥ २ ॥

सुरंग शस्त्र दमून पाहिलें । बरें पाहातां प्रचितीस आले ।

तरी मग पाहिजे घेतलें । जाणते पुरुषीं ॥ ३ ॥

बीज उगवेलसें पाहावें । तरी मग द्रव्य घालून घ्यावें ।

प्रचित आलियां एकावें । निरूपण ॥ ४ ॥

देहीं आरोग्यता जाली । ऐसी जना प्रचित आली ।

तरी मग आगत्य घेतली । पाहिजे मात्रा ॥ ७ ॥

प्रचितीविण औषध घेणें । तरी मग धडचि विघडणें ।

अनुमानें जें कार्य करणें । तेंचि मूर्खपणा॥६ ॥

प्रचितीस नाहीं आलें । आणि सुवर्ण करविलें ।

तरी मग जाणावें ठकिलें । देखतदेखतां ॥ ७ ॥

शोधून पाहिल्याविण । कांहींतरी येक कारण ।

होणार नाहीं निर्वाण । प्राणास घडे ॥ ८ ॥

म्हणोनी अनुमानाचें कार्य । भल्यानीं कदापि करूं नये ।

उपाय पाहतां अपाये । नेमस्त घडे ॥ ९ ॥

पाण्यांतील म्हैसीची साटी । करणें हें बुद्धिच खोटी ।

शोधिल्याविण हिंपुटी । होणें घडे ॥ १० ॥

विश्वासें घर घेतलें । ऐसें किती नाहीं ऐकलें ।

मैंदें मैंदावें केलें । परी तें शोधिलें पाहिजे ॥ ११ ॥

शोधिल्याविण अन्नवस्त्र घेणें । तेणें प्राणास मुकणें ।

लटिक्याचा विश्वास धरणें । होचि मूर्खपण ॥ १२ ॥

संगती चोरची धरितां । घात होईल तत्वता ।

ठकु सिंतरु शोधितां । ठाई पडे ॥ १३ ॥

गैरसालतामगिरी । कोणी नवी मुद्रा करी ।

नाना कपट परोपरीं । शोधून पाहावें ॥ १४ ॥

दिवाळखोराचा मांड । पाहातां वैभव दिसे उदंड ।

परी तें अवघें थोतांड । भंड पुढें ॥ १५ ॥

तैसें प्रचितीवीण ज्ञान । तेथें नाहीं समाधान ।

करून बहुतांचा अनुमान । अन्हीत जालें ॥ १६ ॥

मंत्र यंत्र उपदेसिले । नेणतें प्राणी तें गोविलें ।

जैसें झांकून मारिलें । दुखणाईत ॥ १७ ॥

वैद्य पाहिला परी कच्चा । तरी प्राण गेला पोराचा ।

येथें उपाये दुसऱ्याचा । काये चाले ॥ १८ ॥

दुःखें अंतरी झिजे । आणी वैद्य पुसतां लाजे ।

तरीच मग त्यासी साजे । आत्महत्यारेपण ॥ १९ ॥

जाणत्यावरी गर्व केला । तरी नेणत्याकरितां बुडाला ।

येथें कोणाचा घात जाला । बरें पाहा ॥ २० ॥

पापाची खंडणा जाली । जन्मयातना चुकली ।

ऐसी स्वयें प्रचित आली । म्हणिजे बरें ॥ २१ ॥

परमेश्वरास वोलखिलें । आपण कोणसें कळलें ।

आत्मनिवेदन जालें । म्हणिजे बरें ॥ २२ ॥

ब्रह्मांड कोणें केलें । कासयाचें उभारलें ।

मुख्य कर्त्यास वोलखिलें । म्हणिजे बरें ॥ २३ ॥

येथें अनुमान राहिला । तरी परमार्थ केला तो वायां गेला ।

प्राणी संशई बुडाला । प्रचितीविण ॥ २४ ॥

हें परमार्थाचें वर्म । लटिकें बोले तो अधम ।

लटिके मानी तो अधमोद्धम । येथार्थ जाणावा ॥ २५ ॥

येथें बोलण्याची जाली सीमा । नेणतां न कळे परमात्मा ।

असत्य नाहीं सर्वोत्तमा । तूं जाणसी ॥ २६ ॥

माझे उपासनेचा बडिवार । ज्ञान सांगाचें साचार ।

मिथ्या बोलतां उत्तर । प्रभूस लगे ॥ २७ ॥

महणोनि सत्यचि बोलिलें । कर्त्यास पाहिजे वोळखिलें ।

मायोद्भवार्चें शोधिलें । पाहिजे मूळ ॥ २८ ॥

तेंचि पुढें नीरूपण । बोलिलेंचि बोलिलें प्रमाण ।

श्रोतीं सावध अंतःकर्ण । घातलेंचि घालावें ॥ २९ ॥

सूक्ष्म निरूपण लागलें । तेथें बोलिलेंचि मागुतें बोलिलें ।

श्रोत्यांस पाहिजे उमजलें । महणौनियां ॥ ३० ॥

प्रचित पाहातां निकट । उडोन जाती परिपाठ ।

महणोनि हे खटपट । करणें लागे ॥ ३१ ॥

परिपाठेंचि जरी बोलिलें । तरी प्रचितसमाधान बुडालें ।

प्रचितसमाधान राखिलें । तरी परिपाठ उडे ॥ ३२ ॥

ऐसी सांकडी दोहींकडे । महणौन बोलिलेंचि बोलणें घडे ।

दोनी राखोनियां कोडें । उकलून दाऊं ३३ ॥

परीपाठ आणी प्रचित प्रमाण । दोनी राखोन निरूपण ।

श्रोते परम विचक्षण । विवरोत पुढें ॥ ३४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे प्रचितनिरूपणनाम समास
आठवा ॥

समास नववा : पुरुषप्रकृति

॥ श्रीराम ॥

आकाशीं वायो जाला निर्माण । तैसी ब्रह्मीं मूलमाया जाण ।

त्या वायोमधें त्रिगुण । आणी पंचभूतें ॥ १ ॥

वटबीजीं असे वाड । फोडून पाहातां न दिसे झाड ।

नाना वृक्षांचेजुंबाड । बीजापासून होती ॥ २ ॥

तैसी बीजरूप मुळमाया । विस्तार जाला तेथुनियां ।

तिचें स्वरूप शोधुनियां । बरें पाहावें ॥ ३ ॥

तेथें दोनी भेद दिसती । विवेकें पाहावी प्रचिती ।

निश्चळीं जे चंचळ स्थिती । तोचि वायो ॥ ४ ॥

तयामधें जाणीवकळा । जगज्जोतीचा जिव्हाळा ।

वायो जाणीव मिलोन मेळा । मूलमाया बोलिजे ॥ ५ ॥

सरिता म्हणतां बायको भासे । तेथें पाहातां पाणीच असे ।

विवेकी हो समजा तैसें । मूलमायेसी ॥ ६ ॥

वायो जाणीव जगज्जोती । तयास मूलमाया म्हणती ।

पुरुष आणी प्रकृती । याचेंच नांव ॥ ७ ॥

वायोस म्हणती प्रकृती । आणी पुरुष म्हणती जगज्जोती ।

पुरुषप्रकृती शिवशक्ती । याचेंच नांव ॥ ८ ॥

वायोमधें जाणीव विशेष । तेंचि प्रकृतुमधें पुरुष ।

ये गोष्टीचा विश्वास । धरिला पाहिजे ॥ ९ ॥

वायो शक्ति जाणीव ईश्वर । अर्धनारी नटेश्वर ।

लोक म्हणती निरंतर । येणें प्रकारें ॥ १० ॥

वायोमधें जाणीव गुण । तेंचि ईश्वराचें लक्षण ।

तयापासून त्रिगुण । पुढें जाले ॥ ११ ॥

तया गुणामधें सत्वगुण । निखळ जाणीवलक्षण ।

त्याचा देहधारी आपण । विष्णु जाला ॥ १२ ॥

त्याच्या अंशे जग चाले । ऐसे भगवद्गीता बोलो

गुंतले तेंचि उगवले । विचार पाहातां ॥ १३ ॥

येक जाणीव वांटली । प्राणीमात्रास विभागली ।

जाणजाणों वांचविली । सर्वत्र काया ॥ १४ ॥

तयेंचे नांव जगज्जोती । प्राणीमात्र तिचेन जिती ।

याची शोकडी प्रचिती । प्रत्यक्ष पाहावी ॥ १५ ॥

पक्षी श्वापद किडा मुंगी । कोणीयेक प्राणी जर्गी ।

जाणीव खेळे त्याच्या आंगीं । निरंतर ॥१६ ॥

जाणोनी काया पळविती । तेणें गुणें वांचती ।

दडती आणि लपती । जाणजाणों ॥ १७ ॥

आवध्या जगस वांचविती । म्हणोन नामें जगज्जोती ।

ते गेलियां प्राणी मरती । जेथील तेथें ॥ १८ ॥

मुळींचे जाणीवेचा विकार । पुढें जाला विस्तार ।

जैसे उदकाचे तुषार । अनंत रेणु ॥१९ ॥

तैसे देव देवता भूतें । मिथ्या म्हणोनये त्यांतें ।

आपलाल्या सामर्थ्ये ते । सृष्टीमधेंफिरती ॥२० ॥

सदा विचरती वायोस्वरूपे । स्वैछा पालटिती रूपे ।

अज्ञान प्राणी भ्रमे संकल्पे त्यास । बाधिती ॥ २१ ॥

ज्ञात्यास संकल्पेचि असेना । म्हणोन त्यांचेन बाधवेना ।

याकारणे आत्मज्ञाना । अभ्यासावे ॥ २२ ॥

अभ्यासिलिया आत्मज्ञान । सर्वकर्मास होये खंडण ।

हे शेकडी प्रचित प्रमाण । संदेह नाही ॥ २३ ॥

ज्ञानेविण कर्म विघडे । हे तों कदापि न घडे ।

सद्गुरुवीण ज्ञान जोडे । हेहि अघटीत ॥ २४ ॥

म्हणोन सद्गुरु करावा । सत्संग शोधून धरावा ।

तत्त्वविचार विवरावा । अंतर्यामी ॥ २५ ॥

तत्त्वे तत्व निरसोन जातां । आपला आपणचि तत्त्वता ।

अनन्यभावे सार्थकता । सहजचि जाली ॥ २६ ॥

विचार न करितां जें जें केलें । तें तें वाउणें वेर्थ गेलें ।

म्हणोनि विचारीं प्रवर्तलें । पाहिजे आधीं ॥ २७ ॥

विचार पाहेल तो पुरुषु । विचार न पाहे तो पशु ।

ऐसी वचनें सर्वेशु । ठाई ठाई बोलिला ॥ २८ ॥

सिद्धांत साधायाकारणें । पूर्वपक्ष लागे उडवणें ।

परंतु साधकां निरूपणें । साक्षात्कार ॥ २९ ॥

श्रवण मनन निजध्यास । प्रवितीनें बाणतां विश्वास ।

रोकड साक्षात्कार सायास । करणेंचि नलगे ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिश्यसंवादे पुरुषप्रकृतीनाम समास
नववा ॥

समास दहावा : चलाचलनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

गगनासारिखें ब्रह्म पोकळ । उदंड उंच अंतराळ

निर्गुणनिर्मळ निश्चळ । सदोदित ॥१॥

त्यास परमात्मा म्हणती । आणिक नामें नेणों किती ।

परी तें जाणजे आदिअंतीं । जैसें तैसें ॥२॥

विस्तीर्ण पसरला पैस । भोंवता दाटला अवकाश ।

भासचि नाही निराभास । जैसे तैसे ॥ ३ ॥

चहुंकडे पाताळतळीं । अंतचि नाही अंतराळीं ।

कल्पांतकाळीं सर्वकाळीं । संवलेचि असे ॥ ४ ॥

ऐसें कांहींयेक अचंचळ । ते अचंचळीं भासे चंचळ ।

त्यास नामेंहि पुष्कळ । त्रिविधा प्रकारें ॥ ५ ॥

न दिसतां नांव ठेवणें । न देखतां खूण सांगणें ।

असो हें जाणायाकारणें । नामाभिधानें ॥ ६ ॥

मूलमाया मूलप्रकृति । मूलपुरुषऐसें म्हणती ।

शिवशक्ति नामें किती । नाना प्रकारें ॥ ७ ॥

परी जें नाम ठेविलें जया । आधीं वोलखावें तया ।

प्रचितीवीण कासया । वलगना करावी ॥ ८ ॥

रूपाची न धरितां सोये । नामासरिसें भरंगळों नये ।

प्रत्ययाविण गळंगा होये । अनुमानज्ञानें ॥ ९ ॥

निश्चळ गगनीं चंचळ वारा । वाजों लागला भरारां ।

परी त्या गगना आणि समीरा । भेद आहे ॥ १० ॥

तैसें निश्चल परब्रह्म । चंचल माया भासला भ्रम ।

त्या भ्रमाचा संभ्रम । करून दाऊं ॥ ११ ॥

जैसा गगनी चालिला पवन । तैसें निश्चलीं जालें चळण ।

इछा स्फूर्तिलक्षण । स्फूर्णरूप ॥ १२ ॥

अहंपणें जाणीव जाली । तेचि मूलप्रकृति बोलिली ।

माहाकारणकाया रचली । ब्रह्मांडीची ॥ १३ ॥

माहामाया मूलप्रकृती । कारण ते अव्याकृती ।

सूक्ष्म हिरण्यगर्भ म्हणती । विराट ते स्थूल ॥ १४ ॥

ऐसें पंतीकर्ण शास्त्रप्रमये । ईश्वरतनुचतुष्टये ।

म्हणोन हें बोलणें होये । जाणीव मूलमाया ॥ १५ ॥

परमात्मा परमेश्वरु । परेश ज्ञानघन ईश्वरु ।

जगदीश जगदात्मा जगदेश्वरु । पुरुषनामें ॥ १६ ॥

सत्तारूप ज्ञानस्वरूप । प्रकशरूप जोतिरूप ।

कारणरूप चिद्रूप । शुद्ध सूक्ष्म अलिप्त ॥ १७ ॥

आत्मा अंतयत्मा विश्वात्मा । द्रष्टा साक्षी सर्वात्मा ।

क्षेत्रज्ञ शिवात्मा जीवात्मा । देही कूटस्त बोलिजे ॥ १८ ॥

इंद्रात्मा ब्रह्मात्मा हरिहरात्मा । येमात्मा धर्मात्मा नैरुत्यात्मा ।

वरुणवायोकुबेरात्मा । ऋषीदेवमुनिधर्ता ॥ १९ ॥

गण गंधर्व विद्याधर । येक्ष किन्नर नारद तुंबर ।

सर्व लोकांचें अंतर । तो सर्वातरात्मा बोलिजे ॥ २० ॥

चंद्र सूर्य तारांमंडलें । भूमंडलें मेघमंडलें ।

येकवीस स्वर्गे सप्त पाताळें । अंतरात्माच वर्तवी ॥ २१ ॥

गुप्त वल्ली पाल्हाळली । तिचीं पुरुषनामें घेतलीं ।

आतां स्त्रीनामें ऐकिलीं । पाहिजे श्रोतीं ॥ २२ ॥

मूलमाया जगदेश्वरी । परमविद्या परमेश्वरी ।

विश्ववंद्या विश्वेश्वरी । त्रैलोक्यजननी ॥ २३ ॥

अंतरेतु अंतर्कळा । मौन्यगर्भ जाणीवकळा ।

चपळ जगज्जोती जीवनकळा । परा पश्यंती मध्यमा ॥ २४ ॥

युक्ति बुद्धि मति धारणा । सावधानता नाना चालणा ।

भूत भविष्य वर्तमाना । उकलून दावी ॥ २५ ॥

जागृ तिस्वप्न सुषुप्ती जाणे । तुर्या ताटस्ता अवस्ता जाणे ।

सुख दुःख सकळ जाणे । मानापमान ॥ २६ ॥

ते परम कठीण कृपालु । ते परम कोमळ स्नेहाळु ।

ते परम क्रोधी लोभाळु । मर्यादेवेगळी ॥ २७ ॥

शांती क्षमा विरक्ती भक्ती । अध्यात्मविद्या सायोज्यमुक्ति ।

विचारणा सहजस्थिति । जयेचेनी ॥ २८ ॥

पुर्वी पुरुषनामं बोलिलीं । उपरी स्त्रीनामं निरोपिलीं ।

आतां नपुषकनामं ऐकिलीं । पाहिजे चंचळार्ची ॥ २९ ॥

जाणणें अंतःकर्ण वित्त । श्रवण मनन चैतन्य जीवित ।

येतें जातें सुचीत । होऊन पाहा ॥ ३० ॥

मीपण तूंपण जाणपण । ज्ञातेपण सर्वज्ञपण ।

जीवपण शिवपण ईश्वरपण । अलिप्तपण बोलिजे ॥ ३१ ॥

ऐसीं नामें उदंड असती । परी ते येकचि जगज्जोती ।

विचारवंत ते जाणती । सर्वांतरात्मा ॥ ३२ ॥

आत्मा जगज्जोती सर्वज्ञपण । तीनी मिळोन येकचि जाण ।

अंतःकर्णचि प्रमाण । ज्ञेयीमात्र ॥ ३३ ॥

ठीग जाले पदार्थाचि । पुरुष स्त्री नपुंसक नामांचे ।

परंतु सृष्टीरचनेचें । किती म्हणोन संग्गावें ॥ ३४ ॥

सकळ चाळिता येक । अंतरात्मा वर्तती अनेक ।

मुंगीपासूनब्रह्मादिक । तेणेंचि चालती ॥ ३५ ॥

तो अंतरात्मा आहे कैसा । प्रतुत वोळखाना आमासा ।

नाना प्रकारींचा तमासा । येथेंचि आहे ॥ ३६ ॥

तो कळतो परी दिसेना । प्रचित येते परी भासेना ।

शरीरीं असे परी वसेना । येके ठाई ॥ ३७ ॥

तीक्षणपणें गगनीं भरे । सरोवर देखतां च पसरे ।

पदार्थ लक्षून उरे । चहूंकडे ॥ ३८ ॥

जैसा पदार्थ दृष्टीस दिसतो । तो त्यासारिखाच होतो ।

वायोहूनि विशेष तो । चंचळविषई ॥ ३९ ॥

कित्येक दृष्टीनें देखे । कितीयेक रसननें चाखे ।

कितीयेक ते वोळखे । मनेंकरुनि ॥ ४० ॥

श्रोतीं बैसोन शब्द ऐकतो । घ्राणेंद्रियें वास घेतो ।

त्वचेइंद्रियें जाणतो । सीतोष्णादिक ॥ ४१ ॥

ऐशा जाणे अंतर्कळा । सकळामधें परी निराळा ।

पाहातां त्याची अगाध लीळा । तोचि जाणे ॥ ४२ ॥

तो पुरुष ना सुंदरी । बाल तारुण्य ना कुमारी ।

नपुंसकाचा देहधारी । परी नपुंसक नव्हे ॥ ४३ ॥

तो चालवी सकळ देहासी । करून अकर्ता म्हणती त्यासी ।

तो क्षेत्रज्ञ क्षेत्रवासी । देही कूटस्त बोलिजे ॥ ४४ ॥

॥ श्लोक ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥

दोनी पुरुष लोकीं असती । क्षराक्षर बोलिजती ।

सर्व भूतें क्षर म्हणती । अक्षर कूटस्त बोलिजे ॥ ४५ ॥

उत्तम पुरुष तो आणीक । निःप्रपंच निःकलंक ।

निरंजन परमात्मा येक । निर्विकारी ॥ ४६ ॥

व्यारी देह निरसावे । साधकें देहातीत व्हावें ।

देहातीत होतां जाणावें । अनन्य भक्त ॥ ४७ ॥

देहमात्र निरसुनी गेला । तेथें अंतरात्मा कैसा उरला ।

निर्विकारीं विकारला । ठाव नाहीं ॥ ४८ ॥

निश्चल परब्रह्म येक । चंचल जाणावें माईक ।

ऐसा प्रत्यय निश्चयात्मक । विवेकें पाहावा । ४९ ॥

येथें बहुत नलगे खळखळ । येक चंचल येक निश्चल ।

शाश्वत कोणतें केवल । ज्ञानें वोळखावें ॥ ५० ॥

असार त्यागून घेईजे सार । म्हणोन सारासार विचार ।

नित्यानित्य निरंतर । पाहाती ज्ञानी ॥ ५१ ॥

जेथे ज्ञानचि होते विज्ञान । जेथें मनांचे होतें उन्मन ।

तेथें कैचें चंचलपण । आत्मयासी ॥ ५२ ॥

सांगणोवांगणीचें काम नव्हे । आपुल्या अनुभवं जाणावें ।

प्रत्ययाविण सिणावें । तेंचि पाप ॥ ५३ ॥

सत्यायेवढें सुकृत नाहीं । असत्यायेवढें पाप नाहीं ।

प्रचितीविण कोठेंचि नाहीं । समाधान ॥ ५४ ॥

सत्य म्हणिजे स्वरूप जाण । असत्य माया हें प्रमाण ।

येथें निरोपिलें पापपुण्य । रूपेंसहित ॥ ५५ ॥

दश पाप वोसरलें । पुण्य परब्रह्म उरलें ।

अनन्य होतांच जालें । नामातीत ॥ ५६ ॥

आपण वस्तु स्वतसिद्ध । तेथें नाहीं देहसमंध ।

पापरासी होती दग्ध । येणें प्रकारें ॥ ५७ ॥

येरवी ब्रह्मज्ञानेंवीण । जें जें साधन तो तो सीण ।

नाना दोषांचे क्षालण । होईल कैसें ॥ ५८ ॥

पापाचें वळलें शरीर । पापचि घडे तदनंतर ।

अंतरीं तोग वरीवरी उपचार । काय करी ॥ ५९ ॥

नाना क्षेत्रीं हें मुंडिलें । नाना तीर्थीं हें दंडिलें ।

नाना निग्रहीं खंडिलें । ठाई ठाई ॥ ६० ॥

नाना मृत्तिकेनें घांसिलें । अथवा तप्तमुद्रेनें लासिलें ।

जरीं हें वरीवरी तासिलें । तरी शुद्ध नव्हे ॥ ६१ ॥

सेणाचे गोळे गिळिले । गोमुत्राचे मोघे घेतले ।

माळा रुद्राक्ष घातले । काष्ठमणी ॥ ६२ ॥

वेष वरीवरी केला । परी अंतरीं दोष भरला ।

त्या दोषाच्या दहनाला । आत्मज्ञान पाहिजे ॥ ६३ ॥

नाना व्रतें नाना दानें । नाना योग तीर्थाटणें ।

सर्वाहुनी कोटीगुणें । महिमा आत्मज्ञानाचा ॥ ६४ ॥

आत्मज्ञान पाहे सदा । त्याच्या पुण्यास नाहीं मर्यादा ।

दुष्ट पातकाची बाधा । निरसोन गेली ॥ ६५ ॥

वेदशास्त्रीं सत्यस्वरूप । तेंचि ज्ञानियांचें रूप ।

पुण्य जालें अमूप । सुकृतें सीमा सांडिली ॥ ६६ ॥

या प्रचितीच्या गोष्टी । प्रचित पाहावी आत्मदृष्टी ।

प्रचितीवेगळे कष्टी । होऊंच नये ॥ ६७ ॥

आगा ये प्रचितीचे लोक हो । प्रचित नस्तां अवघा शोक हो ।

रघुनाथकृपेनें राहो । प्रत्यय निश्चयाचा ॥ ६८ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चलाचलनिरूपणनाम समास
दहावा ॥